

La insuportable lleugeresa de la identitat

DAVID FORNONS

Doctor en Antropologia i professor

Què és la identitat? Com es mesura? Per què existeix? Quant pesa? Com es tria? Ens la trien? Què vol dir identitat? És lleugera la identitat? El pes i la importància de la paraula identitat i el seu significat han portat i porten a concebre el món d'una determinada forma. Amb aquesta paraula, etèria, que fa referència a l'univers del subjectiu i personal, s'han establert realitats, de vegades compartides i integradores per les persones que viuen en una mateixa comunitat, però de vegades –massa– un entrebanc, un llast que nega la convivència i el dret de cada persona de ser i ser acceptat en condicions d'igualtat, un llast que nega l'essència de l'humà, la vida en societat.

Comencem intentant donar resposta a la primera pregunta plantejada. El diccionari de la llengua catalana, en la primera definició de la paraula, diu que identitat és el “fet d'ésser una persona o una cosa la mateixa que se suposa o se cerca”. També és “la propietat de l'individu humà de mantenir constantment la pròpia personalitat”. I en la tercera és on s'entra en una certa ambigüïtat: “conjunt de característiques que fan que una persona o comunitat sigui ella mateixa”. Posar al mateix calaix una entitat individual, persona amb un conjunt de identitats o persones, és si més no confús. La paraula identitat és d'origen llatí *Identitas*, que deriva de la també paraula llatina *idem*, que és un pronom demostratiu. *Idem* es refereix al concepte d'un mateix. *Identitas*, per derivació, es refereix a un mateix o allò similar. Ja des de l'origen, la paraula identitat presenta una dualitat que, com he dit, la fa confusa. Per una part, fa referència a les característiques pròpies d'una persona, personals, individuals, però alhora també a característiques compartides per diverses persones, allò que tenen en comú, que no hi ha diferència. Curiosament, un mot que parla de la no-diferència, d'allò que és igual, l'empremem per destacar diferències. En definitiva, tret del cas que acompanyem identitat amb personal, la deriva conceptual de la paraula porta a entendre com a identitat les característiques que compartim (entès “idem” com “el mateix”) amb altres persones en una comunitat, sense importar el fet de si és o no real, se si és o no imaginada. Així doncs, obviem la primera i principal significació de la paraula que seria allò que ens identifica com a persona, individu, únic i diferent a la resta d'individus o persones. Si identitat és la primera definició, entre altres coses estaríem parlant d'una identitat per a cada persona. En el món hi ha tantes identitats com persones viuen. Però no, s'entén la identitat en molts casos com una col·lectivitat, com un número finit i particular. Hi ha identitats ètniques, nacionals, culturals, esportives... Sempre són un nombre comptable i classificable.

És en el sentit col·lectiu on la identitat esdevé una paraula que qualifica i quantifica. La trampa de la identitat entesa com quelcom col·lectiu és que genera categories. En les societats modernes el joc de les identitats s'ha utilitzat per crear diacrítics com ara el d'estranger, un adjectiu que qualifica unes persones atorgant-hi unes característiques que el diferencien de l'oriünd, del no-estranger. Per diacrític entenem l'adjectiu (o paraula que adjectiva) que serveix per caracteritzar, per distingir. El diacrític d'estranger serveix per crear, classificar i generalitzar un ordre, aquell ordre dicotòmic que s'estableix entre allò que és oriünd i propi del lloc, d'allò que és aliè, estranger, de procedència forana. Altres diacrítics refereixen a unes característiques fenotípiques, culturals, religioses, característiques enteses com a diferències en el pensament i en l'acció dels subjectes que empren aquests diacrítics per establir ordres i classificacions.

El que es proposa en aquest article és recuperar i revisar la significació de la identitat. Amb la revisió podem explorar els biaixos de la paraula i la seva utilització incorrecta. Després de consultar el diccionari, queda clar que identitat com a significant porta a un significat confús. Cal replantejar el concepte d'identitat, ja que la utilització parcial (o possiblement errònia) del que significa està al darrere d'una forma de concebre el món que porta inexorablement a establir unes categories classificatòries entre els éssers humans en un sentit de no igualtat, de diferència, de problema a l'hora d'establir la vivència i convivència entre ciutadans.

El parany esdevé quan la identitat s'entén com quelcom col·lectiu i no individual. Miller¹ considera que la identitat és una categoria cognitiva que descriu la forma en què els

¹ MILLER, D. R. (1973): “The personality as a System”, a *A Handbook of Method in Cultural Anthropology*, R. Narroll y Cohen (eds.), New York, Columbia University Press.

successos són subjectivament organitzats per la persona. Aquesta subjectivitat es refereix a com són experimentats, interpretats i jutjats. Cal entendre la identitat, com Miller indica, referida a la persona, a la individualitat, al *idem*. Tot i això, considero la identitat com a molt més que una identificació i una pauta de comportament: és una vivència. Pertany al territori de la subjectivitat, d'allò sentit per la persona. A més a més, quan la identitat es particularitza esdevé ètnica, cultural, econòmica, de classe social. La identitat no és una mena de *kit* diferenciador en alguns casos i identificador en d'altres, com pot ser-ho un carnet o el pertànyer a un club. Potser l'errada a l'hora d'emprar aquesta paraula és que no es consideren els dos matisos següents: la seva voluntarietat (una identitat és o no voluntària?), i el fet que l'acció que se'n deriva va de la persona al grup, i no pas del grup a la persona. Es pot així dir que la identitat és quelcom personal i intransferible.

Considero la identitat com a molt més que una identificació i una pauta de comportament: és una vivència. Pertany al territori de la subjectivitat, d'allò sentit per la persona

Per què s'associa identitat a identitat nacional o ètnica? Perquè es porta a particularitzar el seu significat generant un sistema classificatori, i és llavors quan es parla d'oriünds, d'estrangers. De retruc en aquest joc de paraules, de conceptes confosos i de les accions que se'n deriven, de vegades es justifiquen amb altres conceptes com ara multiculturalitat, pluriculturalitat, transculturalitat, diversitat, integració. Paraules i més jocs de paraules per tal de definir una situació que evoca un conflicte latent o quelcom a mesurar present en la ment, veritats justificades que moltes vegades res tenen a veure amb la realitat. En definitiva, existeix aquesta situació o determinats contextos socials fan que existeixi, s'expliquin i justifiquin amb els mots anteriorment citats? Esdevé, cas de ser real, una situació de persones que conviuen en un espai social o més aviat són contextos socials que possibiliten que es parli d'aquest fet, que implica a persones que conviuen? Massa sovint es cau en un altre parany en creure en el reconeixement de la diferència, i aquest reconeixement ha estat la justificació teòrica per a la marginació social de persones i col·lectius. Reconèixer és permetre, i es permet quan hi ha relacions socials desiguals de poder on uns reconeixen i altres són reconeguts. Un altre aspecte clau és que, quan parlem de conceptes com ara la tolerància², ens referim a la individualitat, al ciutadà, mentre que quan parlem de tota la successió de mots acabats en cultural no pensem en persones, sinó en suposades comunitats amb drets i obligacions col·lectives. Se segueix caient en l'error de sempre a les democràcies occidentals quan s'associa els oriünds amb el

concepte de ciutadania i l'estranger amb el concepte de comunitat. És una visió etnocèntrica de les diferents realitats socials i, com a tal, emprada pel poder. La identitat en aquest context esdevé un concepte poderós. O bé tots són ciutadans o bé tots comunitat.

Explorem què ens diuen diferents autors sobre el concepte d'identitat per tal de clarificar el significat o, si més no, on rau la confusió. Autors com Manuel Castells ens diuen que en un món que és "*ètnica y culturalmente diverso y las ciudades concentran y expresan dicha diversidad. Frente a la homogeneidad afirmada e impuesta por el Estado a lo largo de la historia, la mayoría de las sociedades civiles se han constituido históricamente a partir de una multiplicidad de etnias y culturas que han resistido generalmente las presiones burocráticas hacia la normalización cultural y limpieza étnica*"³. No són l'Estat i les institucions les generadores del context on tenen possibilitat les relacions entre oriünds i estrangers?

La popularització de família lèxica identitat/cultura porta una contradicció d'origen: es parla de noves situacions a la nostres societats, fent referència a presents i possibles futurs però sobretot, com explica Joan Bestard, "*a un presente abierto, en donde el cambio es lo característico, la genealogía —el parentesco clásico y en oposición a la sociedad durkheimiana— se convierte una vez más en el continuador de la tradición, de la multiculturalidad*"⁴. Arguments fonamentats en dimensions temporals passades. Nous fenòmens socials etiquetats com a conflictius o possiblement esdevenidors de conflicte es fonamenten en vells conceptes i formes socials com ara família, costums, tradicions i d'altres. La identitat fa referència a passat: real o imaginat? Present: real o imaginat? Futur? La dimensió temporal es barreja. Quin és el temps de la identitat?

Considero en primer lloc la identitat com una mena de concepte bàsic en el joc de la família, cultura i derivats. L'associació d'ambdós mots es fonamenta en una mena de tautologia compartida pels dos significants i d'aquesta associació s'aconsegueix lligar conceptes individuals i personals a col·lectius i a l'inrevés, amb el resultat d'edificar un sistema classificatori en virtut, en aquest cas, no de vells conceptes denotats i falsos com ara raça o ètnia, sinó per crear nous conceptes de la família cultura i de la família conceptual d'identitats. Però resulta que el resultat classifi-

² Alain Toraine avisa de la "bondat" de la tolerància. Per a ell, la paraula estableix una categoria de poder entre els que tolera, una mena de "perdó", al que és tolerat, "perdonat".

³ BORJA, J. i CASTELLS, M. (1997): "La ciudad multicultural", *La Factoría*, n. 2.

⁴ BESTARD, J. (1999): *Parentesco y modernidad*. Barcelona, Paidós.

catori de vegades és coincident amb la mateixa classificació que generaven conceptes com raça.

Manuel Castells afirma que: "*en un mundo como este de cambio incontrolado y confuso, la gente tiende a reagruparse en torno a identidades primarias: religiosa, étnica, territorial, nacional*".⁵ Un món per si mateix caòtic o, si més no, catastròfic, tot i que ell creu fermament en "*el poder liberador de la identidad...*".⁶ En definitiva, Castells entén identitat en el doble sentit, individual i col·lectiu: "*Entiendo por identidad el proceso mediante el cual un actor social se reconoce a sí mismo y construye el significado en virtud sobre todo de un atributo o conjunto de atributos culturales determinados, con la exclusión de una referencia más amplia a otras estructuras sociales*".⁷ En la seva definició associa exclusió amb identitat, exclusió amb cultura. Cert és que no es pot entendre la identitat descontextualitzada de les relacions amb els altres i amb un mateix. Michael Serres⁸ defineix la identitat com "uns espais connectats o desconnectats". Es pot afegir que, a més, la identitat pot connectar o desconnectar les persones a uns espais socials, a unes experiències, a uns drets i deures.

Fixem-nos que Capra⁹ emprà el concepte d'identitat com tot allò que tenim els humans en comú, el que compartim, i des d'aques-

ta identitat humana sorgeixen els diferents i particulars matisos o, si es vol, diferències particulars. Així, la identitat va de l'universalisme al particularisme, no pas a l'inrevés del particularisme d'una col·lectivitat a l'universalisme, a la necessitat d'acceptar diferències quan les variacions són part del tot. No cal buscar classificacions fixes, com orígens geogràfics, idioma o altres diacrítics, per tal d'explicar la vivència i convivència en les societats actuals. En definitiva, com sempre ha dit Lévi-Strauss, "*si las culturas difieren es porque, dentro de la regla, caben muchas variables*".¹⁰ No serà que hi ha una única identitat humana que es fragmenta en els milers de milions d'éssers humans?

Alain Touraine¹¹ considera que una anàlisi de la realitat social s'ha de fer des de les relacions socials i no pas des de les estructures socials. És l'acció i la interacció social dels participants el que fa que existeixi la societat. No els sistemes classificatoris preexistents en la ment dels actors. Ells són els qui participen de forma central en la producció i reproducció de la societat. Sense oblidar, ni obviar, que sí que hi ha unes estructures de poder, d'organització i de classificació darrera, però que la persona social és activa, és subjecte, no objecte. La persona és posseïdora d'identitat, de subjectivitat.

El concepte d'identitat engloba al mateix temps una sèrie de conceptes que la defineixen amb una significació diferent segons el grup humà que els utilitza. Lévi-Strauss¹², tractant

⁵ CASTELLS, M. (1996): *La era de la información: Economía, sociedad y cultura. Volumen I. La sociedad red*, Madrid, Alianza, 2000, p. 29.

⁶ Idem, p. 30.

⁷ Idem, p. 48.

⁸ SERRES, M., citat per Lévi-Strauss a *L'Identité*, Ed. Grasset et Fasquelle, Paris, 1977, p. 320.

⁹ CAPRA, F. (2003): *Las conexiones ocultas. Implicaciones sociales, medioambientales, económicas y biológicas de una nueva visión del mundo*, Barcelona, Anagrama.

¹⁰ LÉVI-STRAUSS, Cl. (1977): *La identidad*, Barcelona, Petrel, 1981, p. 15. "El esfuerzo humano por los descubrimientos está abocado al fracaso". Entrevista d'Octavi Martí a El País, Babelia, 7 de maig de 2005, p. 14-15.

d'arribar a un consens entre diverses disciplines que parlen sobre el concepte d'identitat, diu que "malgrat la diferència geogràfica i de continguts culturals allunyats els uns dels altres, ens hem adonat que totes les societats i les cultures, lluny d'afirmar una identitat substancial, la sotmeten a l'acció d'una mena de martell, que ells feien esclatar el que consideraven com identitat en una multiplicitat d'elements, i que aquest eren reconstruïts de diverses maneres, segons els discursos culturals propis." És a dir, que el concepte d'identitat cal matisar-lo, però aquesta matisació i definició han d'anar adreçats a poder utilitzar el concepte com a eina útil de treball, tant teòrica com metodològica i pràctica, que de fet és el que es proposa en aquest article. En el mateix sentit, Lévi-Strauss diu que "considerant que la identitat és una mena de 'llum virtual' a la qual ens hem de referir per explicar cert nombre de coses, però sense que ella tingui una existència real."¹³ Una identitat que és voluntària, personal, fragmentària, variant, canviant. La identitat entesa com a lleugera, com a personal.

La perversió del concepte d'identitat com element classificatori es clarifica si pensem en una societat i l'acció de les relacions de poder que en ella es produeixen. Segons indica Frigolé, a la identitat li cal "com a variant explicativa la dimensió de poder i un sistema en el qual sigui possible eludir la falsa opció: entre una identificació personal voluntària (psicologisme) i entre una conseqüència de característiques exteriors immutables (culturalisme, estructuralisme per a situar els processos en els seus contextos històrics específics i en relació als grups socials en pugna".¹⁴ El poder de la identitat ve donat sempre quan la paraula s'empra per atribuir i col·lectivitzar característiques i aspectes classificatoris per part dels qui estan en possessió i disposició d'aquest poder.

També cal, a l'hora de redefinir el concepte d'identitat i donar-li una utilitat, no entrar en discussions sobre si la cultura determina el comportament humà, si el guia, o si la cultura és un producte del comportament humà. Llavors ens podem plantejar si la identitat determina el comportament humà o, com crec, és un producte del comportament humà. M. Jesús Buxó creu que: "No es tanto una cuestión de si el individuo o los grupos son monigotes o creadores, si son o no son capaces de entender sus situaciones y elevarlas a nivel de discurso. Resulta de mayor

*interés aprender lo que es relevante del conjunto de ideas, creencias y suposiciones que los individuos son capaces de representar mentalmente y aceptan como verdad, o referente para construir sus motivaciones y decisiones, socializar, simbolizar, identificarse y, en definitiva, configurar las estrategias que les permite moverse predictivamente en las redes sociales y los intercambios de la vida cotidiana."*¹⁵

L'ésser humà és eminentment social: el que vol i necessita és viure i conviure. Però en aquest intent i voluntat, la construcció de certs referents i veritats allunyen de vegades la vivència i la convivència. Així Buxó amplia l'anterior explicació d'identitat destacant-ne el significat individual i personal de la identitat, on realment cal referir per treure'ns dels equívocs quan parlem d'identitat: "La identidad de una persona se fabrica de percepciones e ideas sobre sí mismo (auto-concepto o identidad personal), de cómo quiere que le vean los

*demás (imagen), de cómo le ven los demás (identidad pública), y el reconocimiento que recibe (identidad social), lo cual influye en cómo actúa hacia los demás y se identifica social y étnicamente. Todo son, en conjunto, matices de la estructura cognitiva de la identidad que se desarrolla en la socialización, la interacción social, y sus respectivas contextualizaciones. En este sentido, cabe entender que se complejiza de forma selectiva, económica y flexible al enfrentarse con estímulos culturales diversos y fragmentarios procedentes del contexto dinámico del cambio social y la modernización"*¹⁶

Proposo entendre la identitat com a fragmentació, com a dispersió, com a lleugeresa no com quelcom d'unitari, de pesat. Al mateix temps i en definitiva, si la identitat és una construcció, una opció personal, quelcom que canvia, que evoluciona, que va de present a futur, no és una realitat fixa, com tampoc no és ni palpable, ni mesurable, ni quantificable i ni qualificable. La identitat d'estranger, la identitat d'oriünd és una situació, no una qualitat fixa i inamovible. El diacrític d'estranger adquireix, com a molt, una categoria temporal, tot i que com a generalitzador d'un ordre, d'una classificació és fals, incorrecte, en no ser una realitat fixa. Tan sols és un fragment d'una realitat d'una vida per una persona en un context determinat. Si algun d'aquests fragments de la identitat personal serveix per a que les relacions socials entre persones es puguin establir

¹¹ TOURAINE, A. (1997): *Producción en la sociedad*, Instituto de Investigaciones Sociales, Universidad Nacional Autónoma de México, IFAL, Embajada de Francia.

¹² LÉVI-STRAUSS, Cl. (1977): *La identidad*, Barcelona, Petrel, 1981, p. 330.

¹³ Idem, p. 332.

¹⁴ FRIGOLE, J. (1984): "Antropología e identidad cultural", a Rodríguez

Becerra (edit.) *Antropología cultural de Andalucía*, Sevilla. Consejería de Cultura de la Junta de Andalucía.

¹⁵ BUXÓ, M.J. (1991): "Vitrinas, cristales y espejos: dos modelos de identidad en la cultura urbana de las mujeres Quiché de Quetzaltenango (Guatemala)", a *Mujeres y sociedad*, Lola G. Luna (comp.), edición del Seminario Interdisciplinar Mujeres y Sociedad, Universitat de Barcelona, p. 29.

des d'aspectes comunitaris, des d'estereotips, des de suposicions, des de la contradicció, ens trobem en la que considero la perversió, la mala utilització de la identitat. Perquè de la mateixa forma es poden establir les relacions socials des de la individualitat, des del coneixement, des de les relacions personals, i aquesta és la forma més habitual i majoritària. Cyde Kluckhohn formulava la següent pregunta el 1944: com és possible que gent d'aparença diferent amb llengües mútuament intel·ligibles i formes diferents de vida conviuen pacíficament¹⁶? Crec fermament que la vivència i la convivència és la primera tria dels éssers humans com a espècie que som, com a espècie social. El conflicte entès com el contrari de la convivència no ha de ser la norma genèrica. L'avanç com a espècie, des dels inicis dels temps, ha estat la col·laboració, la reciprocitat entesa no com una mena d'egoisme il·lustrat en benefici del grup, sinó com una tria individual i col·lectiva.

El fragment, m'atreveixo a dir, d'ús polític de la identitat, és el que associa la paraula amb col·lectivitat i conflicte. Potser la politització de la identitat és la que genera la particular col·lectivització de la paraula i sigui (volent o sense voler-ho) font d'una visió del món rígida i classificada. Primer, es proposa sospitar del perquè en el mal ús de les identitats; cal preguntar-se què hi ha al darrera de la seva utilització. Si cal realment una mena d'ordenament ètnic o cultural, vol dir que un determinat grup sorgit d'aquesta classificació adquireix un estatus més elevat, si més no sobre la diferència imaginada de característiques d'aquest grup on sorgeix la possibilitat de l'altre classificat. Es genera un joc tautològic on l'existència de les diverses identitats sols és possible si se suposa l'existència d'una d'elles; a partir d'aquí, en donar per fet l'existència d'una identitat les altres sorgeixen per oposició o diferència a ella.

Del resultat d'aquest joc moltes vegades en deriva la justificació d'una situació social particular en què, en ares de la identitat (nacional, ètnica o cultural), es fa partícip forçosa a una societat d'un joc classificatori, d'un joc d'inclusions i exclusions. Les relacions de poder fan que determinades identitats, en ser demostrada la seva existència (malgrat pugui ser una mena d'esperit, d'allò no palpable ni mesurable, ni tampoc demostrable), pugui ser instruments de dominació vers les altres identitats. L'oposat a les relacions igualitàries són les relacions de poder i, en aquest cas, la identitat serveix per visualitzar i fer omnipresent un poder d'uns sobre d'altres. Aquí la identitat com a concepte lleuger, subjectiu i

ambigu que és pren pes, cos, consistència, i passa a ser una càrrega. Encara adquireix més pes si al concepte d'identitat afegim adjectius que són també tan lleugers (subjectius, eteris) com nació, raça, ètnia o cultura entre d'altres. Llavors és quan des d'una relació de poder desigual dins d'una societat, fem que les característiques fenotípiques, lingüístiques, geogràfiques i del procés d'edoculturació i socialització puguin en alguns casos ser un superlatiu i en altres un diminutiu per les persones que viuen en un mateix espai geogràfic.

Front a tota aquesta argumentació anterior, algú pot dir, amb raó, que malgrat la mala utilització de la paraula identitat, si no féssim servir aquest mot en crearíem un altre i el faríem servir, amb el que el debat exposat és absolutament inútil. No, no ho és. La paraula identitat, amb tota la diversitat dels seus usos, es refereix al territori dels sentiments dels humans. És difícil controlar els sentiments, són i solen tenir poder sobre nosaltres. Però que d'un sentiment personal es col·lectivitzi (interessadament o no) i amb ell s'estableixin mecanismes de dominació sobre altres, que s'utilitzin sentiments legítims per part d'alguns amb els mateixos sentiments (o no) per benefici propi, violant així el dret dels mateixos sentiments dels altres i el de la seva igualtat, no és un debat inútil. Tenim dret a que no es jugui amb els sentiments, a que no es facin pesats. Un no pertany a una comunitat humana pel fet de viure i treballar en un determinat espai físic. Ni per drets referits a la subjectivitat

Un no pertany a una comunitat humana pel fet de viure i treballar en un determinat espai físic. Ni per drets referits a la subjectivitat d'un passat llunyà. Per pertànyer a aquesta comunitat, per ser part d'aquesta identitat col·lectiva imaginada, cal la voluntat de la persona, el sentiment de la persona

d'un passat llunyà. Per pertànyer a aquesta comunitat, per ser part d'aquesta identitat col·lectiva imaginada, cal la voluntat de la persona, el sentiment de la persona, fora d'aspectes laborals, residencials, històrics, etcètera. La persona manifesta la voluntat, absolutament subjectiva, de la identitat, d'allò que pensa, que concep i que l'habilita pel futur, no pas la voluntat apropiada per part del poder o de parts de la comunitat alhora d'establir qui i qui no té dret a participar de la subjectivitat com experiència individual i compartida. En ser primerament individual, cal que la persona triï i per tal de viure i coniar la comparteixi. La identitat és un dret personal inalienable de natura lleugera, no pas una imposició, una assignació, un llast.

La insuportable lleugeresa de la identitat ha comportat una utilització confusa i particular del seu significat. Si la identitat realment existeix com a dret d'un ser humà a ser allò que vol ser, a reconèixer-se a si mateix, a que se'l consideri d'una determinada manera, a ser una identitat que canvia, que integra, que és personal i intransferible, que viu i coniu, fem-la servir. Sinó en la seva lleugeresa millor serà oblidar la seva possible o no existència. Bastants disbarats s'han fet en nom seu com per no deixar que s'esvaeixi en la seva lleugeresa. ■

¹⁶ Ídem, p. 32.

¹⁷ KLUCKHOHN, C. (1944): *Mirror for Man: A Survey of Human Behavior and Social Attitudes*, Greenwich, CT. Fawcett, p. 9.